

УДК 316.6/.36+304

Скнар Оксана Миколаївна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, с.н.с.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Київ, Україна

ORCID ID [0000-0001-7883-680X](https://orcid.org/0000-0001-7883-680X)

sknar_o@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті представлено окремі результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Сім'я розглядається як соціальна система стійких взаємодій її членів (зокрема, батьків і дітей), функціонування якої спроможне зумовлювати розвиток громадянської компетентності дитини. Враховуючи специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії запропоновано розглянути у двох вимірах: по-перше, як сприятливе / перешкоджаюче для розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге, – як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає. Представлено логіку конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Вона передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізація за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Вперше сконструйовано авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що визначають розвиток громадянської компетентності дитини. Для обробки отриманих емпіричних даних застосовано методи математичної статистики (зокрема, факторний аналіз). Емпіричним шляхом виокремлено чинники, що визначають розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає у сім'ї. Ними виявились такі: ставлення до суб'єктності дитини (відмова суб'єктності або її підтримання), цінність спільного і спільності; інструменти встановлення психологічних кордонів; межі відповідальності батьків і дітей. Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що є *сприятливими* для розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; ті, що є *несприятливими* – «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», а також – що є *нейтральною* (може бути як сприятливою, так і несприятливою, залежно від міри її застосування) – «підключальна». Та окреслено характеристики кожної з них.

Ключові слова: сімейна взаємодія; громадянська компетентність; взаємодія батьків і дітей; інструментарій дослідження; показники оцінювання; шкали; емпіричне дослідження.

INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF YOUTH: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Oksana M. Sknar

candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher

Institute of Social and Political Psychology

of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID ID [0000-0001-7883-680X](https://orcid.org/0000-0001-7883-680X)

sknar_o@ukr.net

The article presents some results of an empirical study of interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people. The family is considered as a social system of stable interactions of its members (in particular, parents and children). Its functioning can determine development of civic competence of a child. Given the specifics of interactions between family members, family interaction environment is considered in two dimensions: first, as conducive / hindering to the development of child's civic competence; secondly, as having its own special resources of influence on the personality of a growing citizen. The logic of constructing methodological tools for studying those aspects of interaction in the family that determine the development of civic competence of the child is presented. It involves several consecutive stages: 1) determination of psychological indicators of the study; 2) their operationalization using scales; 3) constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. For the first time the author's questionnaire of features

of family interaction of parents and children which determine development of child's civic competence is designed. Methods of mathematical statistics (in particular, factor analysis) were used to process obtained empirical data. The factors that determine the development of civic competence of the individual growing in the family are identified based on the results of the empirical study. They were as follows: attitude to the child's subjectivity (refusal of subjectivity or its support), the value of common and commonality; tools for establishing psychological boundaries; limits of responsibility of parents and children. Models of interaction in the family environment that are conducive to the development of child's civic competence are determined. They are «authoritative», «focused on integration and involvement», «focused on partnership». Among models of interaction that are not conducive to the development of child's civic competence there are «authoritarian-directive», «focused on the needs of parents». The neutral one which can be both conducive and not conducive, depending on the extent of its application is «caring». And the characteristics of each of them are outlined.

Key words: family interaction; civic competence; interaction of parents and children; research tools; evaluation indicators; scales; empirical research.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Невпинний процес суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської *компетентності* молоді як найбільш прогресивної частки суспільства, від якої великою мірою залежить життя країни. Актуальність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї на подальший розвиток громадянської компетентності молоді зумовлюється розумінням ролі сім'ї як такої, що зумовлює не тільки розвиток дитини, а й врешті-решт – всього суспільства, оскільки воно складається із сімей, в яких зростають громадяни. А взаємодія дитини з батьками є першим досвідом стосунків з оточуючим світом, що надалі визначає особливості поведінки людини в громаді, суспільстві, державі. Отже, актуальність дослідження обумовлюється існуючим запитом суспільства щодо поглиблення наукових уявлень про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності та необхідністю віднайдення ресурсів та окреслення розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. На слушну думку Дж. Равена, вирішальними для реалізації *компетентної поведінки* людини є схильність до рефлексії таких понять, як відповідальність, участь, демократія, делегування повноважень, тощо (*когнітивний аспект*); та прагнення, готовність втілювати результати такого аналізу у різних формах поведінки громадянина (*поведінковий аспект*) (Дж. Равен, 2002, с.22). Ми спираємось на визначення **компетентного громадянина** Ф. Одіже, який акцентує увагу на складових, що її забезпечують: «компетентний громадянин є *вільною та автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна*

сформувати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею» (С. Позняк, 2019, с.24).

Ми виходимо із того, що *громадянська компетентність*, по суті є *синтезуючою*, що базується на опануванні ключовими, життєвими компетентностями, тому завдання створення умов для її становлення не вирішується лише засобами громадянської освіти. Значну роль в цьому процесі відіграє **сім'я**, де середовище сімейної взаємодії виступає як «навчальний простір» для набуття, опанування різних компетентностей соціальної взаємодії. Детальніше – у попередніх публікаціях (О. Скнар, 2019).

З'ясовано, що саме особливості взаємостосунків у батьківсько-дитячій підсистемі визначають вибудову й засвоєння не тільки системи життєвих цінностей особистості, а й громадянських чеснот, набуття нею досвіду дотримання правил і законів, виконання зобов'язань і норм, досвіду підпорядкування і автономності, відповідальності і свободи, тощо.

Таким чином, сім'ю розглядаємо як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне зумовлювати розвиток громадянської компетентності дитини. Тож виходячи із цього та враховуючи специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії можна охарактеризувати, як: *по-перше*, сприятливе / перешкоджаюче для розвитку громадянської компетентності дитини; *по-друге*, таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Водночас на сьогодні в Україні не вистачає прикладних досліджень, які б надали виважені й обгрунтовані емпіричні дані щодо ресурсів (чи перепон) середовища сімейної взаємодії як сприятливого (чи перешкоджаючого) для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на них є нагальним і не викликає сумнівів.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Метою нашого емпіричного дослідження було визначення чинників та соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників

дослідження; 2) їх операціоналізація за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали (О. Скар, 2020).

Показниками для оцінювання середовища сімейної взаємодії нами визначено та обґрунтовано такі: зовнішні і внутрішні кордони; ієрархія; гнучкість норм і правил; згуртованість (О. Скар, 2020).

Ці показники було операціоналізовано нами за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у взаємодії; «здорова» – «перевернута» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість – роз'єднаність; співпричетність спільноті.

Сконструйований нами авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень. Ми також використали шкалу І. Марковської «авторитетність батьків» з її опитувальника «ВРР» (И. Марковская, 2007) як певний аналог шкали «авторитетність влади батьків», виокремлену нами. Тож загалом до анкети увійшло 60 тверджень. Стандартизовано процедуру проведення, уніфіковано інструкцію та бланк. Респондентам пропонувалось оцінити кожне судження за 5-бальною шкалою.

Для **обробки** отриманих первинних емпіричних даних можна застосовувати два способи:

1) підрахування сумарного балу по кожній шкалі за допомогою *ключа*. Дає можливість оцінити ступінь сприятливості – несприятливості середовища сімейної взаємодії за кожною із шкал.

2) Факторний аналіз.

У емпіричному дослідженні взяли участь 176 респондентів – студенти вищів педагогічного профілю (вік 17–30 р., гуманітарії).

За результатами факторного аналізу, який дозволив провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виокремлено **чинники, що визначають** (сприяють / перешкоджають) **розвиток громадянської компетентності** особистості, що зростає у сім'ї. В результаті факторного аналізу виділено 5 значущих факторів, які пояснюють 50,2 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з наступним обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили **перший фактор** (19,3 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як «**Ставлення до суб'єктності дитини**». Іншими словами мова йде про **відмову або підтримку батьками суб'єктності дитини**. До даного фактору увійшло 25 суджень, наводимо окремі з них (у дужках подаються їх факторні навантаження):

«Коли я пробувала(в) відстоювати свою самостійність, батьки «позбавляли» своєї фінансової підтримки і дружби (0,757)», «У сім'ї я стикалася з тим, що мама/батько наполягали, що вчиняти, діяти потрібно тільки так, як вона/він говорить, іншого шляху немає і бути не може (0,608)», «Коли в дитинстві я робила(в) щось по-своєму, а не так, як хотіли батьки, то відчувала(в), що вони емоційно усувалися, ставали «холодними» і віддаленими у спілкуванні (0,566)», тощо; «У сім'ї будь-яка незгода чи то висловлювання іншої думки сприймалося батьками як непокора і різко призупинялося (або каралося, висміювалось, ігнорувалося, засуджувалося, тощо) (0,698)», «Батько/мати зазвичай не рахувалися з моєю думкою, адже вони, дорослі, мають більше досвіду і краще знають, як правильно (0,659)», «Батьки вважали, що ми маємо поділяти одні цінності, а наші думки, точка зору мають співпадати, - адже ми одна сім'я (0,444)», тощо; «Батьки вважали, що дітям не потрібен свій власний простір або особисті речі, всі можуть користуватися тим, що потрібно» (0,755), «Батьки зазвичай без стуку входили в мою кімнату або/та самі наводили порядок на моєму столі, ліжку, у рюкзаку, кімнаті і т.д. на свій розсуд» (0,563), тощо; «Батьки поводитись так, що їм видніше, вони краще знають, що краще для їх дитини (що підходить, а що – ні; з ким дружити, а з ким – не спілкуватися; чим захоплюватися; яку секцію відвідувати, тощо) (0,537)», та інші.

«Батьки з повагою ставились до моїх висловлювань, думок, навіть тоді, коли вони відрізнялись від того, як вважають вони» (-0,686), «При прийнятті рішень, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (-0,593), «У дитинстві на моїй території (у своїй кімнаті / на моєму столі і т.д.) я мала(в) більше прав і можливостей встановлювати свої правила» (-0,577), «Батьки ставились до мене як до цілком самостійної людини» (-0,408); «Можу сказати, що мама/тато для мене – авторитетна людина» (-0,554), «Я завжди враховую точку зору батька або/та мами» (-0,519), тощо.

У даному факторі відображено два типи ставлення батьків до дітей (об'єктне чи суб'єктне) і, відповідно, представлено моделі взаємодії, притаманні кожному з них (і розкривають їх змістове наповнення).

Згідно отриманих даних, за **об'єктного типу ставлення** до дитини у **взаємодії виявляється** наступне:

відмова їй у **самостійності**, окремішності, **автономності**. Зокрема, йдеться про відмову їй у:

самостійності дій, вчинків;

у праві на інакшість думки, її відмінність, незалежність;

у власному просторі і приватності;

у праві дитини брати участь у прийнятті рішень.

Серед **характеристик** сімейної **взаємодії** такого типу – жорсткість норм і правил взаємодії, надмірне нормування у стосунках, непослідовність, зловживання владою, заохочування суперництва (на противагу співпраці та об'єднанню зусиль).

При цьому використовуються такі **засоби впливу**, як 1) **маніпуляції**, які виявляються у: емоційному дистанціюванні, експлуатації складних для переживання емоцій (як-то сорому, провини), залякуванні, тощо та 2) **директиви**.

Загалом таку **модель взаємодії** у сім'ї ми означили як **«авторитарно-директивна»**, що виключає партнерські взаємини, повагу і довіру у стосунках. Та визначили її як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Натомість, за **суб'єктного типу ставлення** до дитини, у взаємодії виявляється **повага до психологічних меж** дитини, що виявляється у наступному:

поважному ставленні до висловлювань дитини та підтримці її права на власну думку й права на інакшість і незалежність міркувань;

залученні дітей до участі у прийнятті рішень, що сприяє присвоєнню права на контроль;

у визнанні батьками права дитини на власні територіальні межі і можливості підтримувати там свої правила;

сприянні автономності дитини.

За такого підходу – **влада батьків** виявляється для дітей **авторитетною**. Тобто вона визнається дітьми як прийнятна і «правильна», «справедлива» та свідчить на загаль – про силу конструктивного впливу батьків та сприяє утворенню позитивного ставлення до влади як такої.

Засоби впливу – підтримка, заохочення, домовленості.

Таку **модель взаємодії** ми окреслили як **«авторитетна»**, така, що ґрунтується на взаємній повазі, визнанні цінності і довірі у стосунках; встановленні, підтриманні і поважному ставленні до психологічних кордонів. Ми визначили, що така модель

взаємодії в сімейному середовищі є сприятливим для розвитку громадянської компетентності дитини.

Другий фактор (11,8 % дисперсії) ми проінтерпретували як **«цінність спільного і спільності»**. До нього увійшло 18 тверджень. Серед них:

«Мати / батько для мене є еталоном і прикладом в усьому (0,629)», «З дитинства я разом із батьками долучався до справ, корисних не тільки для нашої родини, а й для громади, як-то: прибирання території біля будинку, здавання макулатури, прибирання парку з сусідами, сортування сміття тощо (0,583)», «Батьки звертали мою увагу на позитивні результати, що отримає кожен член громади в разі включення всіх у спільну справу (0,572)», «Я пам'ятаю, як тепло і затишно мені було на сімейних святах, як батьки з любов'ю їх готували, як ми разом проводили час, щось робили, займалися творчістю, і як я раділа(в) почуттю приналежності, причетності сім'ї (0,535)», «Батьки докладно пояснювали, якими будуть для мене наслідки тієї чи іншої поведінки, чого мені буде «коштувати» кожен варіант вибору. І дотримувалися цього (0,528)», «В нашій сім'ї поважалась думка кожного, враховувались різні думки під час обговорення питань, але кінцеві рішення приймалися батьками з поясненнями дитині причин, чому саме таке рішення (0,527)», «Батьки з повагою, теплом і доброзичливістю ставились не тільки до нас, дітей, а й до родичів, літніх людей, тваринок та пояснювали, чому важливо допомагати мамі, чи бабусі, чи піклуватись про тварин (0,540)», «Батьки активно залучали мене до справ сім'ї, долучали до обговорення по важливих питаннях, делегували приймати посильні рішення та виконувати їх (0,515)», «У дитинстві я бачила(в), що батьки можуть поступитися власними бажаннями, намірами на користь спільним інтересам, які будуть благом для всієї сім'ї, громади, чи іншої спільноти (0,415)»; «З дитинства я засвоїла(в), що окрім моїх бажань (потреб, свобод і т.д.) - є ще й бажання інших людей і іноді варто поступитися, щоб об'єднатися задля наближення до такого рішення, яке буде благом для всієї сім'ї (0,443)», «В нашій сім'ї було заведено, що у нас все майно спільне і воно належить родині, а не комусь особисто (0,409)», «Батьки вчили мене ділитися і поступатися «своїм», приміром віддавати свої іграшки іншим дітям (братом /сестрам або меншим дітям, дівчаткам і т.д.) (0,438)».

На загал у даному факторі йдеться про *досвід залучення до справ громади та переживання співпричетності й єднання*.

Аналіз висловлювань, що утворюють зміст даного фактору, свідчить про важливість таких моментів:

По-перше, наявності позитивного прикладу батьків. Про який приклад батьків йдеться?

1) приклад дій і вчинків батьків, які є для дітей привабливими і значущими, що призводить до прагнення, бажання їм наслідувати. Діти засвоюють отриманий досвід, запам'ятовують, опановують його, «вбирають» в себе – і він стає частиною їх ества, їх повсякденного життя.

2) приклад поважного і доброзичливого ставлення до Інших, яке засвоюється дітьми, а потім відтворюється у взаємодії в соціумі.

3) приклад можливості обмеження власних бажань на користь спільних інтересів чи суспільного блага.

Відзначимо, що у даному випадку йдеться не про жертовність і нехтування своїми інтересами, потребами, свободами тощо, не про те, що колективне і суспільне є більш значущим і вагомим порівняно з особистим, а про здатність робити усвідомлений вибір, інколи навіть ціною певного само-обмеження, на користь спільного блага.

Цікаво зауважити, що виявилась також *готовність поступатися «своїм майном» на користь спільної власності*, що свідчить про не сформованість психологічних кордонів у даному контексті, про відсутність, не присвоєння права на «своє», що й не дивно з огляду на наше пострадянське минуле і культуру колективізму та враховуючи історію України з розкуркуленням. Що, ймовірно, дається знаки до сьогодні.

Друге, що звертає увагу, це наявність спільних справ. Йдеться про *досвід спільного долучення до справ, корисних для громади; залучення до справ сім'ї*, а також до обговорення і прийняття рішень.

По-третє – це *увиразнення переваг єднання та об'єднання зусиль*. Розуміння переваг єднання сприяє формуванню готовності добровільно об'єднуватись з іншими людьми заради спільної мети (так звані духовні кордони). Зауважимо, що при цьому важливим є, на нашу думку, вміння бути з іншими (об'єднуватись, переживати єднання, співробітничати) і при цьому «не втрачати» себе у відносинах, а також не брати на себе відповідальність за інших людей (що є однією з ознак добре сформованих психологічних кордонів – гнучких і в міру проникних, щоб підтримувати емоційну зв'язаність та емпатійність і водночас в міру міцних і надійних, щоб забезпечувати захищеність та відчувати безпеку).

По-четверте – переживання у сімейній взаємодії позитивно забарвленого досвіду *приналежності, причетності та емоційної зв'язаності*.

Щодо характеристик *взаємодії* між батьками і дитиною, то вона – пряма, прозора, зрозуміла, послідовна, ґрунтується на взаємній повазі і довірі, побудована на партнерських засадах і водночас із дотриманням здорової ієрархії у стосунках. Правила – гнучкі. *Засоби впливу* – емоційна та вербальна підтримка, заохочення, домовленості, власний приклад.

Таку *модель взаємодії* у сім'ї можна окреслити як *«орієнтована на інтеграцію»*, що передбачає навчання через залучення і приклад батьків, підтримуюче середовище, емоційно включену співучасть, теплу співпричетність, досвід єднання. Ми встановили, що такий тип взаємодії в сімейному середовищі є сприятливим для розвитку громадянської компетентності дитини.

Наступний, **третій**, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 8,7 %) був названий нами **«інструменти встановлення психологічних кордонів»**.

Його презентовано такими висловлюваннями:

«Я могла(міг) сказати батькам «ні» без почуття провини або страху втратити прихильність близьких і знати, що до мене прислухаються (0,704)», «У спілкуванні з батьками я відчувала(в) і знала(в), що моє «ні» має вагу, так само, як і «так» (0,601)», «При прийнятті рішень, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її (0,544)», «Кожен член нашої сім'ї час від часу міг виступати лідером у тій чи іншій ситуації, де він почувався більш компетентним (0,518)», «У дитинстві я багато експериментувала(в), виявляла(в) самостійність і не погоджувалась(вся). Навіть якщо моя поведінка йшла врозріз з настановами батьків, я була впевнена (відчувала), що мене люблять і такою(им) (0,458)», «Більшість рішень в батьківській родині приймалися її главою. Думки інших членів сім'ї, а тим паче дітей, зазвичай, не питали і не брали до уваги (-0,497)».

У даному факторі йдеться про присвоєння дитиною психологічного права на «ні» (тобто права відмовляти чи висловлювати незгоду, діяти по-своєму; права на власну думку), яке відбувається оптимально за умови наявності емоційної підтримки з боку батьків, турботливої і теплої участі. Таким чином діти упевнюються, що їх відмова не загрожує стосункам і не веде до втрати емоційного контакту. Це сприяє, в свою чергу, формуванню у дитини самостійності зі збереженням емоційного зв'язку з батьками, балансу автономності і емоційної зв'язаності. У більш глобальному вимірі можна сказати, що освоєне і втілене право переживається дитиною як *визнання її цінності та визнання її автономності*.

Слово «ні» у даному контексті – інструмент, що дозволяє, а точніше – допомагає дитині встановлювати, позначати, визначати, окреслювати свої психологічні межі. Іншими словами, це спосіб дати іншим людям зрозуміти свою окремішність і заявити про себе як господаря свого життя.

До цього цікаво додати, що люди, у яких порушені (або не сформовані) внутрішні кордони, зазвичай не можуть сказати «ні» у випадках, коли на них чинять тиск, маніпулюють, чи щось від них вимагають. Інколи цей тиск – зовнішній (коли інша людина тисне, щоб примусити щось зробити), а подекуди – внутрішній (власні вкорінені установки щодо того, що «мушу», «потрібно», «змушений» робити). Відсутність права відмовляти і нездатність сказати «ні» тому, що не підходить, врешті-решт призводить до втрати себе, хронічного незадоволення життям, втрати влади над собою і своїм життям (жити не своїм життям).

Таку *модель взаємодії* у сім'ї ми окреслили як *«орієнтована на партнерство»*, що ґрунтується на підтримці батьками права дитини висловлювати власну думку, сприянні самостійності її мислення, повазі до думки дитини та меж її психологічного простору, підтримці автономності дитини, визнанні її права бути собою (іншою, різною, відмінною). Ми визначили дану модель взаємодії у сім'ї як сприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Четвертий (частка в сумарній дисперсії 5,5 %) та **п'ятий** (4,9 % дисперсії) **фактори** отримали спільну назву і були інтерпретовані нами як **«межі відповідальності батьків і дітей»**.

Четвертий фактор презентовано такими висловлюваннями:

«Скільки я себе пам'ятаю, я була(в) не за віком дорослою дитиною і сам(а) дбала, опікала, втішала батьків. Вони ж багато розповідали про свої проблеми, про те, як їм важко і складно, любили поскаржитися і чекали від мене допомоги і підтримки (0,630)», «У дитинстві, перш ніж прийняти якесь рішення, я намагалась передбачити реакцію батьків на нього (чи будуть вони невдоволені, гніватимуться, чи схвально поставляться, тощо) і орієнтувалась на це (0,551)», «Батьки інколи могли дозволити мені те, що ще вчора забороняли (0,416)», «Залежно від настрою, батьки могли одне й те саме мені то дозволити, то ні (0,419)».

У даному факторі описується модель взаємодії у сім'ї, за якої дитина вимушена *брати на себе не свою відповідальність*, зокрема, за батьків, які самоусуваються, та їх проблеми. Ієрархія – перевернута, що передбачає неможливість спертися на батьків, отримуючи власний життєвий досвід. Середовище сімейної взаємодії – невизначене, не

прогнозоване, часто змінюване, емоційно нестабільне, а правила – непослідовні, що призводить до відсутності переживання дитиною відчуття психологічної безпеки і захищеності. У цьому контексті – опікувати батьків – це спосіб опанувати ситуацію, хоч якось впорядкувати її, взяти під контроль, що дає відчуття керованості життям. Таку *модель взаємодії* можна назвати *«орієнтована на потреби батьків»* та визначити як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

До п'ятого фактора увійшли наступні судження:

«Батьки, намагаючись вберегти мене від промахів і захистити від можливих труднощів чи помилок, опікали у всьому, вирішували за мене проблеми, що виникали (0,637)», «В дитинстві батьки брали на себе відповідальність за мене у рішеннях, що належали до їх компетенції (пов'язаних із моєю безпекою, здоров'ям, навчанням тощо), вирішували важливі питання, були «відповіддю» на все, що відбувається (0,495)», «Я не любила(в) робити доручену мені роботу по дому і виконувати обов'язки, тому тягнула(в) до останнього і була(в) упевнена, що батьки завжди «підхоплять» й «виручать», зроблять за мене. Наслідків для мене не було (0,490)», «Пам'ятаю, як у дитинстві мені важко було стикатися з відмовою та «ні». Батьки з розумінням до цього ставились, пояснювали причини відмови і стояли на своєму. Я засвоїла(в), що інші також мають право на «ні» (0,413)»; Батьки ставились до мене як до цілком самостійної людини (-0,405)».

У даному факторі представлено різні варіанти *відповідальності батьків* у сімейній взаємодії (як їх бачать респонденти). З одного боку, йдеться про її *конструктивні*, «здорові» *вияви* (з усвідомленням батьками меж своєї відповідальності у взаємодії і здатністю делегувати дитині її частку відповідальності, відповідну віку та особистісним властивостям (що по силам)). Зокрема, відповідальність батьків щодо: встановлення та підтримання здорової ієрархії у взаємодії, наявність правил взаємодії і послідовність у їх дотриманні, окреслення психологічних кордонів. З іншого боку, представлено вияви *надмірної відповідальності* батьків, яка проявляється у надмірній опіці дітей, намаганню захистити їх від будь-яких труднощів, прагненню приймати за дітей рішення та вирішувати їх проблеми, виконувати за них їх обов'язки чи доручену роботу, тощо. Звісно, робиться це батьками із найкращих намірів, проте сприяє розвитку інфантильності, несамотійності дитини, а також утворенню у неї патерналістських настанов.

Модель взаємодії, представлену у даному факторі, можна назвати як *«підключальна»* та означити її як таку, що може бути як сприятливою, так і

несприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини, залежно від міри та конструктивності її застосування.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Операціоналізовано показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість – жорсткість правил і норм; послідовність – непослідовність у взаємодії; згуртованість – роз'єднаність; ієрархія; співпричетність спільноті.

Сконструйовано та апробовано авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

За результатами емпіричного дослідження виокремлено чинники, що визначають (сприяють або перешкоджають) розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає у сім'ї. Ними виявились такі: ставлення до суб'єктності дитини (відмова суб'єктності або її підтримання), цінність спільного і спільності; інструменти встановлення психологічних кордонів; межі відповідальності батьків і дітей.

Визначено *моделі взаємодії* в сімейному середовищі, що є *сприятливими* для розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; ті, що є *несприятливими* – «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», а також – що є *нейтральною* (може бути як сприятливою, так і несприятливою, залежно від міри її застосування) – «піклувальна». Та визначено характеристики кожної з них.

Перспективи подальших розвідок полягають, на нашу думку, у подальшому дослідженні меж і можливостей застосування розробленого інструментарію в різних сферах сімейної взаємодії.

Список використаних джерел

- Марковская, И.М. (2007). *Психология детско-родительских отношений* : монографія. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ.
- Позняк, С.І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова* : методичні рекомендації. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва : КОГИТО-ЦЕНТР.

Скнар, О. М. (2019). Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*, Вип. 8, 74-88.

Скнар, О.М. (2020). Сімейна взаємодія у ракурсі розвитку громадянської компетентності молоді: показники дослідження. *Проблеми сучасної психології*, № 2 (18), 222-231. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/724030/>

Скнар, О.М. (2020). Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (15). Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>

References

Markovskaya, I.M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy*. [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU (rus).

Pozniak, S.I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova*. [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD (ukr).

Raven, Dzh. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya*. [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: KOGITO-CENTER (rus).

Skнар, О.М. (2019). *Vzayemodiya v simyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: osnovni ponyattya doslidzhennya* [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problems of political psychology*. Vol. 8, 74-88. (ukr).

Skнар, О.М. (2020). *Simeyna vzayemodiya u rakursi rozvytku hromadyans'koyi kompetentnosti molodi: pokaznyky doslidzhennya* [Family interaction in the perspective of the development of civic competence of young people: research indicators]. *Problems of modern psychology*, № 2 (18), 222-231. (ukr.) From <https://lib.iitta.gov.ua/724030/>

Skнар, О.М. (2020). *Dosvid stvorenniya instrumentariyu doslidzhennya vzayemodiyi v sim'yi yak chynnyka rozvytku hromadyans'koyi kompetentnosti molodi* [Experience in creating tools for studying family interaction as a factor in the development of civic competence of young people]. *Psychological sciences: problems and achievements*, 1 (15). (ukr.) From <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>

«Я, Скнар Оксана Миколаївна, автор наукової статті «ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ», засвідчую, що вона чесно презентує самостійно проведене дослідження і не містить плагіату. Гарантую, що стаття не містить матеріалів, що охороняються авторським правом. Я гарантую, що стаття ніде раніше не публікувалася і не подана до інших видань. Автор надає право видавцю редагувати, адаптувати і модифікувати, перекладати на будь-яку мову, видавати, а

також поширювати статтю необмеженим накладом у будь-якому вигляді та форматі на будь-яких носіях інформації і будь-якими способами.»

О.М. Скнар